

І.Ф. Черніков

МОЛОДОТУРЕЦЬКА РЕВОЛЮЦІЯ 1908 р. В ОСМАНСЬКІЙ ІМПЕРІЇ

Виповнюється 100-річчя Молодо-турецької революції – безперечно, найважливішої віхи в історії Османської імперії.

Цілком зрозуміло, що ця революція була підготовлена усім спектром внутрішньо-політичного, соціально-економічного та міжнародного становища султанської Туреччини в останній чверті XIX – початку XX століть. Країна, де на частку основної маси багатомільйонного селянства припадало менш третини земельної площі, що оброблялась; де відомий на Сході податок – “ашар” (десята частина), – який стягувався здебільшого натурою, часто-густо становив 30–40% усього врожаю; де головні фінансово-економічні позиції у Туреччині контролювались іноземним капіталом¹, – яскраве тому підтвердження.

Що ж до тодішнього рівня турецької промисловості, то цілком слушно зазначав з цього приводу відомий вітчизняний тюрколог І.І. Голобородько: “Замість фабрик країна ще й досі переповнена мануфактурами стародавнього типу, машинами із ручними приводами, від яких Європа позбулась вже близько ста років тому... Усі турецькі ремесла перебувають на тому ступені розвитку, на якому вони були декілька століть тому”².

За часів правління султана Абдул-Хаміда II (1876–1909) в Османській імперії встановився режим жорстокого насильства, масових погромів вірмен, справжньої тиранії, який іменувався влучним турецьким словом – “zulüm” (“зулюм”). Завзятий ворог усього прогресивного, султан категорично заборонив розповсюдження в країні творів таких глашатаїв свободи й вільнодумства, як Вольтер, Мольєр, Дж. Байрон, Гете, Шіллер. У театрах, наприклад, не дозволялося ставити “Гамлета” В. Шекспіра, щоб глядачі ні в якому разі не змогли побачити навіть на сцені загибель монарха. А про вбивство короля й королеви Сербії

(1903 р.) офіційна турецька преса повідомила, що “їх величність король Олександр і королева Драга померли внаслідок удару блискавки. Про феноменальну підозрілість Абдул-Хаміда II поширювалися справжні легенди. Наприклад, не був даний дозвіл на проведення водопроводу в султанському палаці, оскільки висловлювалось побоювання, що водопровідними трубами туди можуть потрапити заколотники. Розповідали також, що султан ні в якому разі не погоджувався на проведення електрики у своїй резиденції, сплутавши значення слів “динамо” та “динаміт”³.

Головною ж причиною, яка відчутною мірою сприяла зростанню грон гніву у тодішній Туреччині, виявилось безпрецедентне призупинення Абдул-Хамідом II на початку 1878 р. дії першої турецької Конституції 1876 р., прийнятої під тиском руху “Нові османи”⁴, та звиряча розправа з її головним автором Мідхатом-пашею – йому відрубали голову.

Проголошена 23 грудня 1876 р. у такій відсталій країні, як Османська імперія, в урочистій обстановці, під звуки гарматних залпів, перша турецька Конституція, яка ще відома як “Конституція Мідхата-паші”, для свого часу була подією надзвичайної ваги і мала досить широкий міжнародний резонанс. Вона складалася з преамбули, десяти розділів та 119 статей. Конституція проголошувала іслам державною релігією, рівність усіх османів – підданих султана – перед законом, визнавала свободу інших віросповідань. Конституцією передбачалося також утворення законодавчого органу – меджлісу (парламенту) у складі двох палат, який мав обиратись на основі загального виборчого права, встановлювались також умови функціонування судової системи, механізм влади в провінціях (вілайєтах)⁵ тощо.

Організаційне оформлення прихильників відновлення багатостраждальної

турецької Конституції та водночас опозиційних одіозній постаті Абдул-Хаміда II сил відбулось у 1889 р., коли у Стамбулі студентами військово-медичного ліцею був утворений революційний комітет під назвою “İttihad ve Terakki” (“Єднання і прогрес”). Причому викликає інтерес той факт, що його засновниками були турок Шерефеддін, албанець Ібрагім Темо, курди Ісхак Сукуті та Абдулла Джевдет, боснієць Алі Рюшту – тобто представники різних ісламських народів Османської імперії.

Паралельно з цим під керівництвом Ахмеда Різи, відомого діяча народної освіти та журналіста, у Парижі почав функціонувати зарубіжний молодотурецький центр, який став видавати газету “Meşveret” (“Дебати”). І хоча зазначений Стамбульський комітет у своєму первісному складі незабаром був заарештований поліцією, у 1894 р. його відновили Ахмед Різа, який повернувся на батьківщину, а також доктор Назим та історик Мурад з Дагестану⁶.

У 1902 р. у Парижі відбувся перший конгрес іттіхадистів, у якому взяв участь принц Сабахеддін, внук султана, котрий емігрував у Францію на знак протесту проти деспотичного режиму свого діда⁷. Суперечки, що виникли на цьому конгресі між представниками різних політичних угруповань, мали вкрай негативні наслідки для долі молодотурецького руху⁸.

І в цьому контексті російська революція 1905 р., зокрема масові виступи проти царського самодержавства народних мас на півдні України – в Одесі, Миколаєві, Катеринославі, Маріуполі, – без усякого сумніву, стала відчутним імпульсом у справі активізації діяльності антисултанської опозиції⁹. А повстання матросів Чорноморського флоту на панцернику “Потьомкін” під проводом Панаса Матюшенка (червень 1905 р.) та крейсери “Очаків” (керівник – лейтенант Петро Шмідт, листопад 1905 р.) надовго вивели з рівноваги вкрай підозрілого Абдул-Хаміда II. Як свідчив у своїх мемуарах особистий секретар султана Тахсін-паша, повстання російських моряків були для його величності подією, яка більш за все бентежила його. Того факту,

що панцерника “Потьомкін” без дозволу повела власна команда, було достатньо, щоб турецький монарх “проводив цілісні ночі без сну”¹⁰.

Великий резонанс у тодішній Туреччині викликали героїчні вчинки, а потім і страта лейтенанта Шмідта та його соратників – матросів Микити Антоненка, Олександра Гладкова, Сергія Частника. Про це свідчить лист 28 турецьких офіцерів до сестри та сина Петра Петровича, з яким вони звернулись незабаром після страти цих революціонерів 6 березня 1906 р. на острові Березань, що у Чорному морі поблизу Очакова: “Сповнені обурення, ми, офіцери армії та флоту Османської імперії, які зібрались у кількості двадцяти восьми осіб, вітаємо віднині знаменитих громадян пані Ізбаш та Євгена Петровича і надсилаємо вам з берегів Босфору наше найглибше шанування... У наших серцях лейтенант завжди залишиться великим борцем і страдником за права людини”. Туркам дуже імпонував інтернаціоналізм Петра Шмідта, який з особливою силою прозвучав на мітингу в Севастополі 15 жовтня 1905 р.: “Присягаємо в тому, що між нами не буде ані єврея, ані вірменина, ані поляка, ані татарина і що ми всі віднині будемо рівними, вільними братами”¹¹.

Вплив подій, що відбулися влітку та восени 1905 р. на російському Чорноморському флоті, був настільки вражаючим, що керівництво Комітету “İttihad ve Terakki” вирішило перенести свою штаб-квартиру з Парижа до турецької провінції Македонія, у м. Салоніки. Протягом 1906–1907 рр. відбувався процес консолідації антихамідівських сил: був утворений блок іттіхадистів з турецькими лібералами, очолюваними принцом Сабахеддіном, що перебував в еміграції, з вірменськими націонал-радикалами партії Дашнакцутюн, македонськими та албанськими патріотичними силами. Їх усіх об’єднувала єдина мета – якнайскоріше повалення режиму деспотії в Османській імперії та відновлення Конституції Мідхата-паші 1876 р.¹²

Безпосереднім же приводом до організованого виступу молодотурків стала по-

дія міжнародного характеру, а саме зустріч (кінець травня – початок червня 1908 р.) російського царя Миколи II, за участю Голови Ради міністрів П.А. Столипіна, міністра закордонних справ О.П. Извольського, з англійським королем Едуардом VII у Ревелі (офіційна назва столиці Естонії – Таллінн у 1219–1917 рр.). Під час цієї зустрічі-наради серед питань про тодішнє становище в Персії та інших країнах Середнього Сходу сторони обговорили плани проведення реформи, що стосувалася між-етнічних взаємовідносин у Македонії¹³. Цілком зрозуміло, що подібний зовнішньополітичний демарш, який означав відверте втручання у внутрішні справи Туреччини, не міг не викликати у її співвітчизників справжню хвилю обурення й протестів. Зазначена міжнародна акція однозначно розцінювалась як своєрідний заклик до найскорішого поділу Османської імперії. Саме тоді найбільш популярними гаслами повсюдно в Османській імперії були такі: “Не треба іноземців, за Конституцією всі турецькі піддані рівні і не потребують по-рад ззовні та подібного втручання”¹⁴.

У тій винятково напруженій обстановці керівництво молодотурецького Комітету “İttihad ve Terakki” вирішило, що тільки негайний рішучий виступ спроможний випередити втілення в життя намірів великих імперіалістичних держав, спрямованих на розчленування країни. 3 липня 1908 р. начальник гарнізону невеличкого міста Ресен (Македонія) кол-агасі (старший капітан)¹⁵ Ахмед Ніязі-бей підняв повстання у місцевості, де були розташовані два армійських корпуси, і які перебували під сильним впливом молодотурків, та зі своїм загоном, що налічував 160 солдатів, пішов у гори¹⁶. Від імені керівництва іттихадистів ним була оприлюднена заява, в якій, зокрема, підкреслювалось: “Наша революція проголошує свободу, рівність і братерство. Ця країна (Туреччина) належить нам. Доки живий хоча б єдиний турок, ми не дозволимо, щоб хто-небудь інший нею керував”¹⁷.

Через три дні, 7 липня, повстання було підтримане підполковником генерального

штабу турецької армії Енвер-беєм (у майбутньому – один з лідерів молодотурецького тріумвірату), який з відданими йому прихильниками також дуже скоро опинився в горах, де формувалася справжня повстанська армія, куди увійшли численні представники турецького, македонського, албанського, грецького й сербського селянства¹⁸. Як повідомляв у ті дні кореспондент англійського агентства Рейтер, “контроль молодотурків поширюється з блискавичною швидкістю”¹⁹. Це добре розумів сам султан. Вже 14 липня він дав вказівку великому візирю негайно зустрітися з видавцями всіх турецьких газет і повідомити їх, що підготовлено його указ про загальну амністію усіх, хто був засуджений до тюрми або заслання за політичні погляди²⁰.

23 липня 1908 р. повстанська армія, очолювана Ніязі та Енвером, оволоділа містом Монастир на шляху до Салонік, де на багатолюдному мітингу Центральний комітет партії “Єднання та прогрес” виголосив ультиматум султану з вимогою негайно відновити мідхатівську Конституцію 1876 р. “Султан заплямував себе кров’ю своїх підданих та покрив Туреччину ганьбою в очах усіх європейців”²¹, – заявив принц Сабахеддін. За повідомленням кореспондента німецької газети “Neue Freie Press”, “становище з кожним днем стає все загрозовішим. Влада буквально вислизує з рук султана”²².

Повністю переконавшись, що основні збройні сили імперії перейшли на бік комітету “İttihad ve Terakki”, Абдул-Хамід II у ніч із 23-го на 24 липня 1908 р. підписав підготовлений відповідними державними структурами “irade” (указ) про відновлення у повному обсязі Конституції 1876 р.²³

Безперечний інтерес викликає той факт, що Абдул-Хамід II вирішив для себе неодмінно відновити Конституцію вже після того, як щодо його наказу (середина липня 1908 р.), адресованого начальникам Босфорського та Дарданелльського укріплених районів – готуватись до оборони від молодотурків, – він отримав від них однозначну відповідь: це – марна річ²⁴.

Отже, султанський “irade” від 23 липня 1908 р., судячи з реакції самих іттихадис-

тів, можна вважати фактично прогнозованим завершенням самої Молодотурецької революції, хоча її інерційні симптоми, безумовно, тривали ще деякий час. Це стосувалося насамперед розв'язання проблеми емансипації турецьких жінок. Адже неспростовним фактом було те, – повідомляли кореспонденти зарубіжних газет у Стамбулі, – що у вирішальні липневі дні 1908 р. “більшість турецьких жінок з'явилися на вулицях з відкритими обличчями”²⁵.

Безперечно, що в умовах конституційної монархії для представниць прекрасної половини людства відкривалися реальні можливості відвідувати і слухати лекції в університетах, здобувати вищу й середню освіту, вміщувати свої фото на шпальтах газет тощо. Все активніше почали використовувати жіночу працю у фінансових установах – банках, освітянських та медичних закладах, поштовому відомстві, у муніципалітетах²⁶. Проте навіть і такий передовий на той час журнал, як “Mahasin”, міг дозволити собі такі відвертості: “Ганебно для жінки розв'язувати математичні рівняння або робити хірургічну операцію”²⁷.

Певні зрушення, зокрема в напрямку усунення кастовості та демократизації при формуванні кадрів, намітились і в міністерстві закордонних справ конституційної вже Османської імперії²⁸.

Кращі традиції нових османів та їхніх наступників – молодотурків, як-от: ненависть до обскурантизму й несправедливості, віра в перемогу правди, добра, патріотизму, європейських демократичних цінностей – сповідували літератори, які гуртувались навколо турецького часопису “Servet – i Fünun” (“Скарбниця знань”), а саме: Тевфік Фікрет (1867–1915), Халід Зія Ушаклігіль (1865–1945), Хюсейн Рахмі Гюрпинар (1864–1944), Мехмед Емін (1869–1944)²⁹.

Тим часом народи султанської Туреччини вітали перемогу над абдулхамідівським зулюмом. Джемаль-паша, майбутній член молодотурецького тріумвірату “Енвер-Талаат-Джемаль”, свідчив, що після оголошення про відновлення Конституції “все наше громадянське населення Оттоманської

імперії прийшло до такого стану збудження, що ніхто, від простого жандарма до всевладних гурбенаторів, не міг нічого зробити. Уряд, втративши свій авторитет у столиці, не міг уже впоратися з провінцією”³⁰.

Водночас керівництво молодотурецької партії “Itbihad ve Terakki” (“Єднання та прогрес”) аж ніяк не приховувало своєї позиції поміркованості та угодовства. Так, речник Центрального комітету цієї партії в інтерв'ю французькій газеті “Depeche d'Orient” ще на початковому етапі революції зазначав: “Ми бажаємо прогресу Туреччині у поєднанні з султаном. Ми вимагаємо тільки, щоб він, котрий перестав правити згідно із законами ісламу, повернувся до неухильного додержання цих законів. Наша мета – йти до парламентаризму неухильно, але ми повинні йти до нього поступово”³¹.

Проте сподіватися на будь-яке конструктивне співробітництво з цим султаном для молодотурків було надто ризиковано. І наступні події дуже скоро це підтвердили. Користуючись політичною короткозорістю керівного ядра іттихадистів, підступний та віроломний Абдул-Хамід зумів вже на весну 1909 р. об'єднати усі контрреволюційні сили та вчинити 13 квітня державний переворот, усунувши від влади уряд з молодотурків.

Щоправда, це вже нагадувало скоріше агонію та передсмертні конвульсії. Швидко сформувавши у Македонії нову армію – “Армію дії” під командуванням Махмуда Шевкета-паші (начальником штабу цієї армії був майор Мустафа Кемаль³², майбутній лідер національно-визвольної боротьби у Туреччині 1918–23 рр.), – іттихадистські ватажки спрямували її на Стамбул, який капітулював 26 квітня 1909 р. А вже наступного дня на об'єднаному засіданні обох палат нового турецького Меджлісу було вирішено негайно позбавити влади султана Абдул-Хаміда II та посадили на престол його наступника Решада-ефенді під ім'ям нового султана Мехмеда V³³. Однак, що можна чекати від нового султана, літньої людини, якому тоді вже було за 70 і який головним своїм завданням вважав

будь-яке ухилення від будь-яких державних справ³⁴.

Позбувшись двовладдя, що фактично існувало в країні від 23 липня 1908 р. до 27 квітня 1909 р., та отримавши для себе на рідкість зручного і слухняного монарха в особі Мехмеда (Решада) V, молодотурки одержали своєрідний шанс – увійти в історію як довгоочікувані реформатори. Однак за своє майже десятирічне (1909–1918) правління вони такими не стали.

Замість розв'язання найпекучішої проблеми стосовно режиму капітуляцій з його горезвісною екстериторіальністю – були зроблені нові кроки, спрямовані на посилене закабалення Туреччини, на цей раз з боку німецького капіталу. Замість обіцяної відміни “ашару” – феодалної десятини на користь землевласника, – який перетворився на справжню скалку в душі турецького селянина, одна за одною з'являлися численні декларації про те, що “ліквідація ашару – наша мета, але на даний час це зробити неможливо”. Що ж до робітничого питання, загальної демократизації турецького суспільства, то іттихадисти виявились на ділі найзапеклішими реакціонерами. Заборона страйків (закон від 9 серпня 1909 р.), переслідування функціонерів Османської соціалістичної партії, що виникла у Стамбулі (вересень 1910 р.), та профспілкових діячів – наочне тому свідчення. І, нарешті, в галузі ідеології молодотурецьким керівництвом в різний час була проголошена тріада таких офіційних доктрин, як “османізм”, “панісламізм” і “пантюркізм”. Якщо “османізм” зводився

до того, що багатонаціональне населення султанської Туреччини, незважаючи на його етнічні та історичні розбіжності, розглядалось як “єдина нація османів”, а мета “панісламізму” полягала в тому, щоб тримати всіх мусульман під владою турецького султана, то “пантюркізм” чітко простежився у зусиллях офіційного Стамбула об'єднати під своєю зверхністю усі тюркські народи³⁵. Не можна не погодитися з відомим турецьким ученим та дипломатом Юсуфом Хікметом Баюром, який у своїй фундаментальній праці “Історія Турецької революції” підкреслював: “Дуже мало було на світі подій, що сприяли виникненню таких великих надій, як османська Конституція, й водночас багато різних подій, які так швидко і так рішуче звели нанівець породжені надії”³⁶.

Німецьке енциклопедичне видання “Brockhaus” у статті, присвяченій молодотурецькому рухові, наголошує, що його остаточний курс у соціально-економічній та зовнішньополітичній сферах, який визначався такими діячами, як Енвер-паша і Талаат-бей, ні в якому разі не можна назвати успішним та вдалим³⁷.

Молодотурецька революція 1908 р. відіграла неабияку роль в історичній долі народів Османської імперії. Вона була предтечею національно-визвольної боротьби турецького народу у 1918–1923 рр. під проводом видатного військового, політичного і державного лідера Ататюрка, що принесла Туреччині справжню незалежність, жаданий мир й омріяні перетворення.

¹ Karpat Kemal H. The Social and Economic Transformation of Istanbul in the Nineteenth Century // Association Internationale d'Etudes du Sud-Est Europeen Bulletin. Bucarest, 1974, № 2, XII, p. 267–308. Tunaya R.Z. Turkiyede siyasi partiler (1859–1952). – Istanbul, 1952 (Тунайя Т.З. Політичні партії в Туреччині (1859–1952). – Стамбул, 1952; Kamsaur E. The Young Turks. Prelude of the Revolution of 1908. – Princeton, 1957; Миллер А.Ф. Буржуазная революция 1908 г. в Турции // Советское востоковедение, 1955, № 6. С. 29–31.

² Голобородько И.И. (Южанин И.) Старая и новая Турция. Москва, 1908, с. 147.

³ Див.: Турецкая цензура // «Одесский листок». Политическая, научная, литературная, общественная и коммерческая газета с иллюстрированным приложением, 1908, 14 июня; Голобородько И.И. (Южанин И.) Зазначена праця, с. 116, 118–119. // Пятидесятилетие Младотурецкой революции. Москва, 1958. С. 18.

⁴ Рух “Нові османи”, ініціаторами утворення якого були відомі турецькі просвітителі другої половини XIX ст., літератори: Ібрагім Шинасі, Намик Кемаль, Зія-бей, Алі Суаві – прихильники проведення реформ і прийняття Конституції, – був покликаний виховувати народні маси, осо-

бливо молодь, у дуці передових, прогресивних ідей та національної свідомості. (Ali Kazancigil. *The Ottoman – Turkish state and Kemalism // Ataturk, Founder of a Modern State, London, 1981. P. 46–47).*

⁵ Kanunu Esasi 1293 (1876) // Gözübüyük Şeref, Kili Suna. *Türk Anayasa Metinleri 1839–1980. 2 bası. Ankara, 1982, s. 27–42* (Основний закон 1293 (1876) // Гюзюбююк Шереф, Кілі Суна. Турецькі конституційні тексти 1839–1980. 2 видання. Анкара, 1982. С. 27–42).

⁶ Миллер А.Ф. Пятидесятилетие Младотурецкой революции. М., 1958. С. 22.

⁷ «Одесский листок», 1908, 9 августа.

⁸ Reychman Jan. *Historia Turcji – Wrocław – Warszawa – Krakow – Gdansk, 1973. S. 265.*

⁹ Україна: Політична історія. XX – початок XXI століття. Київ: Парламентське видавництво, 2007. С. 85–86.

¹⁰ «Південна правда» (м. Миколаїв), 1955, 5 липня, 14 жовтня, 20 листопада; Миллер А.Ф. Пятидесятилетие Младотурецкой революции. С. 24.

¹¹ Лейтенант П.П. Шмидт. Письма, воспоминания, документы. М., 1922. С. 23.

¹² The Encyclopedic Americana. International Edition-Washington. 1979, p. 262; Гасратян М.А., Орешкова С.Ф., Петросян Ю.А. *Очерки истории Турции. М., Наука, 1983. С. 144–145.*

¹³ «Киевлянин». Ежедневная литературная и политическая газета Юго-Западного края, 1908, 28, 29, 30, 31 мая, 3 июня; «Одесский листок», 1908, 11, 21 июня.

¹⁴ Див.: Боев Ю.О. Молодотурецька революція і політика великих держав // Український історичний журнал, 1958, № 5 С. 125.

¹⁵ Ranks in the Ottoman Military // “Newspot”. Ankara, Directorate General of Press and Information, 2000, № 19. P. 39.

¹⁶ „Киевлянин”, 1908, 6, 7 июля.

¹⁷ Там само, 11 июля.

¹⁸ „Одесский листок”, 1908, 9 августа.

¹⁹ Див.: „Киевлянин”, 1908, 12 июля.

²⁰ Там само, 1908, 16 июля.

²¹ Там само, 1908, 24 июля.

²² Там само, 1908, 16 июля.

²³ Meclisi Mebusanın içtimaa davet olunması hakkında iradei seniye. Temmuz 1324 (1908). Meclisi Mahsusu Vukela Mazbatası // Gözübüyük Şeref, Kili Suna. *Türk Anayasa metinleri 1839–1980. 2 Basi, s. 65–66* (Протокол наради депутатів Меджлису та міністрів відносно повеління його величності султана // Гюзюбююк Шереф, Кілі Суна. Турецькі конституційні тексти 1839–1908, 2 видання. С. 65–66).

²⁴ Див.: «Киевлянин», 1908, 16 июля.

²⁵ Там само.

²⁶ Abadan-Unat Nermin. *Movements of women and National liberation: the Turkish case // The Journal of the American Institute for the Study of Middle Eastern Civilization. New-York, 1980–81, Vol. I, №№ 3, p. 5–6; Гюнтекін Решад Нури. Чаликушу / Переклад з турецької на українську Г. Халимоненка. Київ: Дніпро, 1973. С. 97–116, 207–226, 285–297.*

²⁷ Abadan-Unat Nermin, *Ibidem*, p. 6.

²⁸ Harris George S. *Bureaucratic Reform // Ibidem*, p. 41–42.

²⁹ Oztuna Yılmaz. *Buyuk Turkiye’ye Dogru // «Науат». Tarih Mecmuasi, Istanbul, 1973, №№ 9–10, s. 4* (Йозтуна Йілмаз. Шляхом великої Туреччини // “Життя”. Історичний часопис. Стамбул, 1973, №№ 9–10, с. 4); Timurtas Faruk. *Turke’nin Elli yilli (Тімурташ Фарук. Турецькі п’ятдесят років); Ibidem*, s. 70, 72; Reychman Jan. *Historia Turcji. S. 262.*

³⁰ Джемаль-паша. Записки 1913–1919 гг. Тифліс, 1923. С. 210–211.

³¹ Див.: «Киевлянин», 1908, 12 июля.

³² Ataturk. *Turkish National Commission for UNESCO, Ankara, 1963. P. 14, 227.*

³³ Sultan II Abdulhamit’in iskati ve Sultan V. Mehmet’in tahta çikişi hakkında Fetva Nisan 1325 (1909) // Gözübüyük Şeref, Kili Suna, *Türk Anayasa Metinleri 1839–1980. 2 vasi, s. 71* (Позбавлення влади султана Абдул-Хаміда II та зведення на престол султана Мехмеда V. Квітень 1325 (1309) // Гюзюбююк Шереф, Кілі Суна. Турецькі конституційні тексти 1839–1980. 2 видання, с. 71).

³⁴ «Одесский листок», 1909, 15 і 23 серпня.

³⁵ Див.: Гасратян М.А., Орешкова С.Ф., Петросян Ю.А. *Очерки истории Турции. С. 152–154.*

³⁶ Цит. за: Миллер А.Ф. Пятидесятилетие Младотурецкой революции. С. 45.

³⁷ Brockhaus *Enzyklopädie. Band 22, Mannheim, 1993. S. 497.*